

مطالعه‌ی تأثیرات فلزکاری سلجوقی در قرن پنجم هجری بر فلزکاری غرب سده‌های میانه

ابوالقاسم دادور^۱
نگار زجاجی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۸/۱۶
تاریخ تصویب: ۱۳۹۴/۰۸/۱۱

چکیده

قرن پنجم هجری در تاریخ حکومت اسلامی هم‌زمان با حکومت سلجوقیان، از سلسله‌های حامی فرهنگ و هنر، برابر با قرن یازده میلادی از سده‌های میانه در غرب است. برخلاف رشد بی‌سابقه‌ی هنر اسلامی در دوره‌ی سلجوقیان، هنر غرب در سده‌های میانه، به دلیل نابسامانی و بی‌ثباتی شرایط آن دوره، پیشرفت چشمگیری نداشت. با این حال این دوران یک ویژگی مفید قابل توجه دارد و آن همانا ارتباط شرق و غرب به واسطه‌ی عوامل گوناگون همچون وقوع دوره‌ی اول از جنگ‌های صلیبی است. این ارتباطات، تبادلات فرهنگی و هنری و در نتیجه تأثیرگذاری‌ها و تأثیرپذیری‌هایی را در پی داشت که انعکاس آن‌ها را می‌توان در آثار هنری به‌جای مانده از این ادوار مشاهده نمود. در همین راستا، پژوهش حاضر به مطالعه آثار هنر فلزکاری دوره‌ی سلجوقی و نمونه‌های مشابه مربوط به غرب سده‌های میانه، با در نظرگیری تأثیرات آثار گروه اول بر دسته‌ی دیگر می‌پردازد. بدین منظور از منابع مکتوب تاریخی و همچنین منابع تصویری استفاده‌شده و روش کار نظری است.

واژگان کلیدی: فلزکاری، سلجوقی، سده میانه، اسلام، غرب.

۱. استاد دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء. ghadadvar@yahoo.com
۲. دانشجوی دکترا، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء(س). zozajji_negar@yahoo.com

بهتری از پیش‌زمینه‌ی تاریخی این روابط به دست خواهد داد.

رابطه تمدن اسلام و غرب در سده‌ی پنجم هجری / یازدهم میلادی

روابط بین اسلام و غرب از سال‌های پیش از قرن پنجم هجری برقرار بود؛ اما این روابط با ورود به قرن پنجم هجری و تثبیت و گسترش قدرت سلجوقیان، به واسطه‌ی عوامل گوناگون، صورت جدی‌تری یافت. از عوامل توسعه‌ی این ارتباطات می‌توان به جنگ‌های صلیبی و حتی پیشتر از آن، نبرد ملازگرد^۱ اشاره کرد که راه را برای تأثیرگذاری مسلمانان بر مناطق غربی هموار کردند. همچنین مسلمانان خود به واسطه‌ی اهمیتی که برای تعلیم و تعلم و امور آموزشی قائل بودند توانستند در انتقال دانسته‌های خود موفق عمل کنند. از سوی دیگر، سرسختی‌های صاحبان قدرت در دنیای غرب و در مقابل، مصالحه‌ها و معاهده‌های حکمرانان مسلمان زمینه‌ی پذیرش تأثیرات مسلمانان را فراهم نموده بود (رضایی، ۱۳۸۶: ۸۴ و ۸۷). این عوامل در کنار مرادات بازرگانی و تبادلات علمی از طریق ترجمه‌مکتوبات، نقش مهمی در گسترش ارتباطات و در نتیجه تأثیرگذاری این دو تمدن برهم داشت.

در عین حال میزان تأثیرپذیری هر یک از این دو تمدن از دیگری قابل قیاس با یکدیگر نیست؛ چراکه در آن زمان قلمروی اسلام تحت حکومت سلجوقیان به حد قابل توجهی از پیشرفت علوم عقلی و فرهنگ و هنر رسیده بود؛ حال آنکه دین اروپاییان قرون وسطی منجر به رکود علمی آن‌ها شده بود؛ زیرا تعالیم کلیسا نه تنها به دنبال علم و دانش رفتن را تشویق نمی‌کرد؛ بلکه اندیشیدن در مسائل زمینی را کفر می‌پنداشت (آزاد، ۱۳۸۹: ۵۴). بنابراین تمدن غرب آمادگی تأثیرپذیری و تمدن شکوفای اسلام قابلیت تأثیرگذاری بیشتری داشت. البته این بدان معنا نیست که این روابط هیچ‌گونه تأثیری بر قلمروی اسلام وارد نکرد. به‌طور مثال فتوای‌الیسلم اروپای غربی به شکل رشد اقطاع در خاورمیانه متجلی شد که زمین را به مقاطعه افراد می‌داد (اتینگهاورزن، ۱۳۷۸: ۳۷۰) و یا در حوزه‌ی هنر، چراغ‌های مرسوم بیزانسی در دوره‌ی اسلامی متداول شدند (وارد، ۱۳۸۴: ۵۵ و ۵۶)؛ اما از آنجاکه امپراطوری اروپا هرگز قلب سرزمین اسلام را تهدید نکرد، دخالت‌های غرب تنها در حد ناچیزی بر توسعه تمدن مسلمان تأثیر گذاشت. در عوض غربیان و به‌خصوص صلیبیون پس از رسیدن به ملل اسلامی با تمدن و فرهنگی عظیم مواجه گشتند که از آن بهره‌ی بسیار بردند و از آن پس فرهنگ، تمدن، هنر، فنون و علوم تمدن اسلامی به‌طور گسترده بر اروپای سده‌های میانه تأثیر گذاشت. به‌گونه‌ای که در

قلمروی اسلام و قلمروی غرب در طول تاریخ همواره در تعامل بوده و بر همین مبنا درزمینه‌های مختلف بر یکدیگر تأثیر گذاشته‌اند. این تعاملات و تأثیرگذاری‌های متعاقبشان در بعضی ادوار با توجه به شرایط حاکم بیشتر شده‌اند. اگرچه این تأثیرات متقابل بوده‌اند اما در زمینه‌ها و دوره‌هایی خاص تأثیرگذاری یکی از آن‌ها بیشتر از دیگری بوده است. به‌طور مثال درزمینه‌ی فرهنگ و هنر، در قرون ابتدایی اسلام به دلیل پیشرفته‌تر بودن این حوزه در قلمرو اسلام نسبت به غرب، بیشترین تأثیرگذاری‌ها از سوی اسلام بوده است. این تأثیرگذاری‌ها و نقل و انتقالات به‌ویژه در سده‌های میانه به واسطه‌ی جنگ‌های صلیبی افزایش پیدا می‌کند. در همین دوره قلمرو اسلام در قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی تحت فرمانروایی سلجوقیان دوره‌ای از اوج و شکوفایی هنری را به‌ویژه در زمینه‌ی فلزکاری تجربه کرد که زمینه‌ساز تأثیراتی بر همین هنر در غرب سده‌های میانه شد. آثار فلزکاری سلجوقیان دارای ویژگی‌های مختلف فرمی، نقشی، تزئینی و ساختاری هستند که از آن میان تأثیرات و الهامات حاصل از فرم و نقش این آثار، در آثار غرب بیشتر به چشم می‌خورد.

در زمینه‌ی هنر سلجوقی تاکنون مطالعات متعددی صورت گرفته است. گذشته از کتب مرجع معمول تاریخ هنر، کتب و مقالاتی نیز به‌صورت متمرکزتری به این موضوع پرداخته‌اند. برای نمونه در مقاله‌ی «هنر، فرهنگ و تمدن عصر سلجوقی» از جواد عسکری چاوردی به مشخصه‌های فرمی و تکنیکی هریک از هنرهای این دوران اشاره شده است. همچنین اتینگهاورزن؛ مورخ هنر اسلامی، در مبحثی تحت عنوان «هنر ایران در دوره‌ی سلجوقی» به تشریح ویژگی‌های هنرهای مختلف این دوره پرداخته است. علاوه بر این، وی در جلد اول کتاب خود به نام «هنر و معماری اسلامی» به وضعیت کلی تاریخی- فرهنگی حاکم بر سلسله‌ی سلجوقیان نیز پرداخته است. از سوی دیگر برخی منابع نیز به مناسبات ارتباطی شرق و غرب در سده‌های میانه پرداخته‌اند که راه را برای بررسی تأثیرات هریک بر دیگری روشن‌تر می‌کنند. از آن جمله می‌توان به کتب «نقش جنگ‌های صلیبی در انتقال تمدن اسلامی به غرب» نوشته‌ی عبدالرئوف رضایی و «نقش تمدن اسلامی در رنسانس عقلی اروپا» نوشته‌ی تکتیم آزاد اشاره کرد. مقاله‌ی حاضر با بهره‌گیری از هر دو گروه منابع مذکور به‌طور خاص به مطالعه‌ی ویژگی‌های فلزکاری سلجوقی و تأثیرات آن بر هنر فلزکاری غرب می‌پردازد. از آنجاکه تأثیرات اسلام و غرب ریشه در دوران گذشته دارد، مطالعه‌ی این تأثیرات به بازشناسی بعضی فرم‌های هنری که امروزه نیز بکار می‌روند کمک خواهد کرد و شناخت

این رابطه، واشنگتن ارومینک می گوید: «کاخ تمدن ما را دست‌های توانای مسلمین بنا نمودند و ملل اروپایی و مسیحی هرکجا هستند مدیون مسلمین می‌باشند.» (آزاد، ۱۳۸۹: ۸۸) البته در این میان شئون مادی تمدن اسلامی بیش از آثار علمی باعث دگرگونی زندگی اجتماعی اروپا شدند (رضایی، ۱۳۸۶: ۲۱۷). هنر فلزکاری نیز بر همین اساس از طریق اشیای مشاهده و منتقل شده طی این ارتباطات، بر آثار فلزکاری سده‌های میانه تأثیر گذاشته و به‌ویژه در دوره‌ی سلجوقی شکوفایی و پیشرفت بسزایش، باعث پیشرفت این آثار شده است.

فلزکاری سلجوقی

هنر اسلامی از سده‌های میانه همواره در غرب مورد تحسین و ستایش قرار گرفته و هنرهای تزئینی خاورمیانه که سطح بالایی از مهارت فنی را به نمایش می‌گذاشتند به‌طور گسترده مورد توجه و درخواست بودند. در این میان آثار فلزی، علیرغم سختی جابه‌جایی‌شان نسبت به برخی آثار دیگر، همچنان جذابیت خود را داشتند (Baer, 1985: 941). با حمایت حکومت اسلامی در دوره‌ی سلجوقی، ساخت این آثار چه از لحاظ فنی و زیبایی و نیز وجوه هنری، به اوج خود رسید. سلجوقیان در کنار هنرمندان محلی ایران، عراق و آسیای صغیر از کمک برخی هنرمندان مسیحی به‌ویژه کنده‌کاران بهره

می‌گرفتند؛ اما درعین حال استقلال درونی هنرهایشان را به مدد حفظ سنت‌ها و نقش‌مایه‌های سنتی از قبیل نقوش ساسانی حفظ نمودند. نمونه‌های به‌جای مانده از فلزکاری سلجوقی نشان‌دهنده‌ی هنری پیشرفته و مترقی و مهارت بالاست و ویژگی‌های ظاهری آن را می‌توان به‌صورت زیر برشمرد:

۱. تنوع نقوش: از خصوصیات آثار فلزکاری سلجوقیان تنوع نقوش است که سلیقه‌ای شهری را بازتاب می‌دهد (Kathleen Kuiper, 2010: 180). به‌طور کلی این نقوش عبارت‌اند از: نقوش گیاهی، حیوانی، انسانی، خطی، هندسی و انتزاعی، ترنجی و نقوش درهم‌پیچیده. در این میان اشکال حیوانی حضور ملموس‌تری دارند. چراکه نه تنها نقش آن‌ها بر روی ساخته‌های مختلف انداخته شده، بلکه گاه خود اثر یا بخش‌هایی از آن با فرم حیوانی ساخته شده‌اند؛ مانند بخورسوزهایی که به شکل جانور ساخته شده و یا دسته و گردنه‌ی بعضی ظروف. نقوش گیاهی مانند اسلیمی‌ها، دسته‌ی دیگری از نقوش هستند که اغلب به‌صورت تکرار شونده و پراکنده در سطح ظروف به چشم خورده و یا به‌صورت طوماری در اطراف ظرف کار شده‌اند. از نقوش دیگر می‌توان به ترنج‌ها اشاره کرد که غالباً به‌صورت قابی عمل می‌کنند که یک‌شکل جانوری یا انسانی را در میان می‌گیرد.

تصویر ۱- جام طلا با نقش مرغابی و نقش گیاهی و نقش خطی تصویر

نقوش خطی یا کتیبه‌ها، گروه دیگری از نقوش هستند که حضور پررنگی دارند. (تصویر ۱) این کتیبه‌ها که بیشتر شبیه به خط کوفی یا نسخ هستند، اغلب حاوی نام سازنده یا صاحب و یا تاریخ ساخت اثر و گاه مرکب از مفاهیم مهجور آرمانی‌اند و بعضی اوقات متنی را در وصف آن ساخته و در بر گرفته‌اند (اتینگهاوزن، ۱۳۷۶: ۵۳). به‌طور مثال بر روی یکی از آثار این دوره، چهار مصرع بدین شرح آمده است: «نمی‌توان کوزه‌ای نظیر این کوزه

تصویر ۲- گلدان برنجی با تزئینات نواری و کوفی بر دور دهانه‌ی ظرف که بیانگر کاربرد آن است. نقوش انسانی و جانوری و خط کوفی جاندار (وارد، ۱۳۸۴: ۵۶) (وارد، ۱۳۸۴: ۳۳)

یافت؛ چون این کوزه تالی ندارد. هفت‌فلک بر اینکه از سازنده این نوع کوزه محافظت می‌کنند، بر خود می‌بالند. (اتینگهاوزن، ۱۳۷۶: ۵۴). نکته‌ی دیگری که در رابطه با نقوش خطی حائز اهمیت است، نوآوری خاص این دوره است که نوعی خط نوشته به شکل جانداران است؛ بدین ترتیب که انتهای حروف به‌ویژه در قسمت کشیده‌ها به اشکال حیوانی یا انسانی ختم می‌شود. (تصویر ۲)

۲. ترکیب‌بندی: آرتور اپهام پوپ در کتاب شاهکارهای هنر ایران در رابطه با نحوه‌ی ترکیب‌بندی و قرارگیری نقوش تزئینی بر روی ظروف فلزی سلجوقی می‌نویسد: «دو روش مختلف یا مکمل یکدیگر رواج داشته است.

یکی آنکه سطح فلز را با طرح‌ها و نقش‌های متعدد کاملاً بپوشانند و با این وسیله ظرف را زیبایی و تجمل و جلوه بخشد؛ دیگر آنکه زمینه را باز و ساده بگذارند تا نقش را برجسته‌تر نشان بدهد.» ترکیب‌بندی نقوش این ظروف به هر یک از این دو صورت که باشد، همواره عامل تقارن را نیز که از عناصر زیباشناسانه‌ی هنر ایرانی است، به همراه دارد. علاوه بر عامل تقارن و پراکندگی یا مرکزیت نقوش، نقوش گاهی نیز به‌صورت نواری یا طوماری و اغلب دوره بدنه یا دهانه‌ی ظروف قرار گرفته‌اند. (تصویر ۲)

۳. تنوع و تعدد آثار فلزی: آثار فلزی دوره‌ی سلجوقی موارد گوناگونی از جمله بخوردان‌ها، عطردان‌ها، هاون‌ها، شمعدان‌ها، گلاب‌پاش‌ها، کاسه، گلدان، بطری، آینه، الواح، مشربه‌ها و لگن‌های شست‌وشو را در برمی‌گرفت. همچنین جواهرات این دوره بیشتر شامل گوشواره و سینه‌بند بود (دیماند، ۱۳۶۵: ۱۳۸). دلیل این تنوع و تعدد احتمالاً در این نهفته است که آثار فلزی برای مشتریان گوناگون تولید می‌شد و تنها به طبقه‌ای خاص تعلق نداشت (بازورث، ۱۳۸۰: ۱۶۰). در واقع، افراد مختلف جامعه با اهداف گوناگون مشتریان آثار فلزی بودند. «در این میان، مجموعه اصلی فلزکاری که توجه صلیبی‌ها را به خود معطوف کرده بود، عبارت بود از گلدان‌ها، وسایل آشپزخانه مانند سینی‌های بزرگ، کاسه، جام، دیس، بشقاب مخصوص صابون، گلاب‌پاش، بخوردان‌ها و نیز جواهرات، وسایل نظامی، ابزار و دستگاه‌های علمی، قندیل، پایه چراغ و شمعدان‌ها.» (رضایی، ۱۳۸۶: ۱۰۸).

۴. روش‌های ساخت و تزئین: از روش‌های تزئین آثار فلزی سلجوقی می‌توان به خاتم‌کاری اشاره کرد که جلوه‌ای درخشان به اثر می‌بخشید. خاتم‌کاری پیش از دوره‌ی سلجوقی نیز رایج بود؛ اما پس از مدتی وقفه در این دوره مجدداً رونق یافت. از ویژگی‌های خاتم‌کاری این دوره، غنا و پرمایگی رنگ‌ها بود (اتینگهاوزن، ۱۳۷۶: ۵۰). بعضی روش‌های دیگر قلم‌زنی، حکاکی و نیز نوعی از آن تحت عنوان سیاه‌قلم بود که در آن پس از حک نقش، با ریختن مخلوطی از مس، سرب، جوش شیرین، کبریت و نمک آمونیاک در نواحی حک‌شده آن‌ها را به رنگ سیاه درمی‌آوردند. (چا وردی، ۱۳۸۹: ۱۱۶) مرصع‌کاری نیز از دیگر فنون تزیین بود که البته بیشتر با مقتول فلزاتی مانند طلا، نقره و مس انجام می‌گرفت تا با سنگ‌های گران‌بها. فن دیگر مشبک‌کاری است که با توجه به عدم علاقه فلزکاران این دوره به اشکال تو پر، باظرافت خاصی انجام می‌شد. در کنار این تزئینات گاهی نیز از میناکاری برای آراستن ساخته‌های فلزی استفاده می‌کردند.

۵. مواد و مصالح: علیرغم شواهد موجود دال بر کمیاب بودن نقره در این دوره، آثار سیمین این دوره درخور

اهمیت بسیار هستند. (بازورث، ۱۳۸۰: ۱۶۳) برای ساخت این آثار یا از نقره‌ی خالص و یا از تلفیق نقره و طلا استفاده می‌شد. علاوه بر این، گاه طلا نیز به تنهایی به کار می‌رفت. اما «رایج‌ترین مواد فلزی برنج و مفرغ بود.» (اتینگهاوزن، ۱۳۷۶: ۵۳)؛ که در این میان، برنز (مفرغ) موصل از شهرت زیادی برخوردار بود. در کنار این فلزات، گاه از مس نیز برای ضرب مسکوکات و نیز تزئینات روی فلز همچون خاتم‌کاری استفاده می‌شد.

جمعیت محدود و خاص مصرف‌کنندگان مرتبط دانست. بر همین اساس با توجه به اینکه صنعتگران بیشتر اشیای گران‌بها را با مواد قیمتی و ساخت استادانه برای ثروتمندان، اشخاص مهم و کلیسا تولید می‌کردند، اشیایی که برای این قشر ساخته می‌شد، معمولاً بیش از تولیداتی که برای مردم عادی ساخته می‌شد عمر می‌کردند؛ چراکه دوام بیشتری داشتند و با احتیاط بیشتری نگهداری می‌شدند (کراندل، ۱۳۸۵: ۵۶). حال آنکه در آثار فلزکاری

تصویر ۳- آبخوری، شمال آلمان ۱۲۰۰ میلادی (وبسایت موزه‌ی متروپولیتن)

فلزکاری غرب سده‌ی میانه و تأثیر فلزکاری اسلامی دوره‌ی سلجوقی بر آن

در مقایسه با آثار بسیار متنوع سلجوقی، آثار فلزکاری غرب در سده‌های میانه بیشتر شامل آثار مذهبی و اشیایی می‌شد که به گونه‌ای به کلیسا ارتباط داشتند و یا در آن محیط بکار می‌رفتند. این آثار بیشتر شامل زنگ کلیسا، درب کلیسا، صلیب‌ها، شمعدان‌های محراب، جعبه مخصوص نگهداری اشیاء متبرکه، ظرف مخصوص غسل، آبدان، رحل و تمثال‌ها است (Britannica.com, 2014). در این رابطه چنانچه گستردگی اقشار مصرف‌کننده را از دلایل تنوع شایان توجه آثار سلجوقی در نظرگیریم، در مورد آثار سده‌های میانه محدودیت تنوع آثار را می‌توان با

قلمرو اسلام در همین دوران، با توجه به اینکه این محصولات برای مشتریان گوناگونی تولید می‌شد، از نظر کیفیت هنری و زیبایی فنی فرق چندانی در بین اشیای درباری و اشیای مورد استفاده‌ی سایر اقشار وجود ندارد (اتینگهاوزن، ۱۳۷۶: ۵۴). در زمینه‌ی مواد و مصالح مورد استفاده، درصد زیادی از آثار سده‌های میانه از طلا و نقره ساخته می‌شدند که از عوامل آن محدودیت نسبی مصرف‌کنندگان آن است که پیشتر به آن اشاره شد. علاوه بر این دو، برنز نیز در ساخت این آثار کاربرد زیادی داشته است. این در حالی است که علیرغم گستردگی بیشتر تولیدات فلزی سلجوقیان، طلا و نقره به دلیل منع مذهبی استفاده‌ی آن‌ها در ساخت ظروف و نیز کمیابی مقطعی

نقره در این دوره، در مقایسه با فلزاتی مانند برنز و برنج و مفرغ کاربرد محدودتری داشته‌اند. «صلیبی‌ها پس از رسیدن به شهرهای اسلامی در کمال حیرت، تمدن و فرهنگ عظیمی را دیدند که از بسیاری جهات برتر از تمدن آن‌ها بود. از این‌رو برخی از صلیبیان هوشمندتر، به ابعاد غیرنظامی و شاخصه‌های فرهنگی و تمدنی توجه بیشتری نشان‌دارند و به‌جای فتح اراضی اسلامی به کسب دانش مسلمانان روی آوردند.» (آزاد، ۱۳۸۹: ۹۵). همین امر، موجب تأثیرپذیری‌های مفیدی از دستاوردهای فرهنگی و هنری حکومت اسلامی شد که در آن زمان تحت فرمانروایی حکام هنرپرور سلجوقی به شکوفایی رسیده بود. از شکل‌هایی که در آثار فلزکاری غرب سده‌های میانه بدان توجه شده، فرم‌های جانوری است. به‌طور مثال می‌توان به ظروف آبخوری جانور شکل اشاره نمود. نمونه‌ای از این ظروف، آبدانی به شکل شیر و از جنس مس است که به حدود سال ۱۲۰۰ میلادی برمی‌گردد (تصویر ۳). نمونه‌های دیگر این دست آثار عبارت‌اند از: یک آبدان به شکل اژدها از شمال کشور آلمان که مربوط به ۱۲۰۰

میلادی است و اثری از قرن سیزدهم که به شکل خروس ساخته شده است. (تصاویر ۴ و ۵) البته بازنمایی فرم‌های جانوری تنها به‌صورت کامل صورت نگرفته بلکه گاه از آن در ساخت جزئیات و عناصر متفرقه‌ی اثر استفاده شده است که نمونه‌ی آن را می‌توان در شمعدان‌های برنوارد (۱۰۲۲ میلادی) مشاهده نمود که پایه‌هایی به شکل پنجه‌ی شیردارند. آثاری که ذکر شد از لحاظ فرمی یادآور بخشی از آثار فلزی پیشین خود در دوره‌ی سلجوقی هستند که به شکل جانوران و گاه پرندگان ساخته می‌شدند. این آثار که معمولاً بخورسوزها را شامل می‌شوند معمولاً به شکل کلی یک جانور مانند شیر ساخته می‌شدند و یا در بعضی از بخش‌ها مانند دسته، دهانه و یا گردن ظرف فرم جانوری داشتند. از این دست آثار می‌توان به بخورسوزی برنجی به شکل شیر ایستاده اشاره نمود. (تصویر ۱۲) البته این بدین معنا نیست که هنر عناصر جانوری پیش از آن در هنر فلزکاری سده‌ی میانه جایی نداشته‌اند؛ بلکه این عناصر در کنار نقوش هندسی و هم پیوند با آن‌ها در قالبی بسیار انتزاعی به کار می‌رفتند (گاردرنر، ۱۳۸۴:

تصویر ۴- آبخوری، شمال آلمان قرن ۱۳ میلادی (وبسایت موزه‌ی متروپولیتن)

تصویر ۵- آبخوری، آلمان قرن ۱۲ میلادی (وبسایت موزهی متروپولیتن)

تصویر ۶- تنگ مسی با تزئینات گیاهی (وبسایت موزهی متروپولیتن)

سده‌های میانه نیز دیده می‌شود اما از لحاظ طبیعت‌گرایانه بودن بسیار از آن دور است (Ferber, 2002: 94). از دیگر مواردی که در هنر فلزکاری غرب سده‌های میانه، تأثیر دنیای اسلام را یادآور می‌شود، بعضی نقش‌مایه‌های گیاهی است که شباهت بسیاری به نقوش اسلیمی تکرارشونده بر ظروف فلزی دوره‌ی سلجوقی دارد. به‌طور مثال می‌توان به یک تنگ کوچک مسی از قرن دوازدهم یا سیزدهم میلادی اشاره کرد که از آثار فرانسه بوده و در موزهی متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود. (تصویر ۶) نقوش موجود بر بدنه‌ی این ظرف، درواقع اقتباسی از اشکال اسلیمی موجود بر ظروف فلزی دنیای اسلام به‌ویژه ایران است که در دوره‌ی سلجوقی به‌وفور استفاده‌شده‌اند. قسمت زیرین یک پرنده‌ی مسی محفوظ در موزهی متروپولیتن و همچنین زمینه‌ی پلاک میناکاری شده‌ای که در موزهی ویکتوریا و آلبرت لندن نگهداری می‌شود، از دیگر آثار سده‌های میانه هستند که تأثیر مشابهی را بازتاب می‌دهند. (تصاویر ۷ و ۸)

تزئینات خطی کوفی که در آثار فلزی سلجوقی به‌ویژه بر حاشیه‌ی انتهایی، دهنه و یا گرداگرد بدنه‌ی ظرف دیده می‌شوند، از دیگر مواردی هستند که بر نقوش تزئینی آثار فلزی غرب تأثیر گذاشته‌اند و بطورمثال در حاشیه‌ی پلاک

(۲۷۱). حال آنکه تأثیرپذیری از فلزکاری سلجوقی، کاربرد عناصر جانوری را به‌طورمستقل، به‌صورت فرم اصلی اثر و یا عنصری تزئینی ملحق به‌اجزای اصلی اثر مثل دسته‌ی ظرف به دنبال داشت. به‌طور کلی استفاده از فرم شیر، پرنده و موجودات افسانه‌ای در قالب ظروف آبخوری و به‌ویژه نوع برنزی آن‌ها در غرب سده‌های میانه محبوبیت و رواج روزافزون یافت؛ که گسترش انواع متعلق به خاور نزدیک این دست آثار در اروپای غربی، از طریق اسلام، از عوامل آن بوده است (Ferber, 2002: 94).

نکته‌ای که در این میان مطرح است، پذیرش تأثیرات و تلفیق آن‌ها با تزئینات موجود از پیش است. بدین ترتیب که علیرغم تأثیرپذیری فلزکاری غرب از فرم‌های جانوری آثار سلجوقی، تزئینات و بافت تزئینی این آثار با یکدیگر متفاوت است. آثار جانور شکل سلجوقی غالباً آراسته به تزئینات خطی و مشبک‌کاری‌های بسیار ظریف هستند؛ حال آنکه آثار اقتباسی غرب بیشتر با بافت‌های هندسی روی بدنه‌شان تزئین شده‌اند. (تصاویر ۴ و ۵) همچنین جانوران در آثار غربی سده‌های میانه طبیعت‌گرایانه‌تر از نمونه‌های سلجوقی بازنمایانده شده‌اند. به‌طور مثال، فرم منعطف پرنده با چشمان، منقار و دم‌ی خاص از اشکال معمول برنزه‌های سلجوقی است که گرچه در هنر غرب

میناکاری شده‌ی موزه‌ی ویکتوریا آلبرت که پیشتر به آن اشاره شد، می‌توان کنده‌کاری‌هایی مشابه این تزئینات مشاهده نمود. (تصویر ۸) این تزئینات در غرب به آثار شبه کوفی معروف‌اند که همانند حروف کوفی مستقیم و زاویه‌دار هستند؛ با این تفاوت که برخلاف نمونه‌های سلجوقی، به‌جز مواردی خاص که کپی نوشته‌ی اصلی هستند، معمولاً تقلیدی صرفاً فرمی بوده و مفهوم خاصی ندارند. (Mack, 2002: 51) نمونه‌ی بارزتر این نقوش شبه کوفی را می‌توان بر ابریقی برنجی محفوظ در همین موزه مشاهده نمود که تزئیناتی بسیار شبیه به تزئینات فلزکاری اسلامی و به‌ویژه سلجوقی دارد. (تصویر ۹) گذشته از خود نقش‌مایه‌ها، در نحوه‌ی چیدمان و قرارگیری آن‌ها

با مراجعه به آثار دوره‌های بعد، شاهد حضور قابل توجه بخورسوزها در میان این آثار هستیم. از آنجاکه بخورسوزها از برجسته‌ترین آثار فلزکاری سلجوقی بودند؛ بر همین مبنا نیز با ورود به دوره‌ی ارتباطات گسترده‌تر سرزمین اسلام با غرب، در میان آثار تولیدی فلزکاری غرب جای‌گزیدند.

درعین حال نمی‌توان هرگونه شباهتی در این دودسته آثار را ناشی از تأثیرپذیری فلزکاری سده‌های میانه از هنر فلزکاری اسلامی دانست. بطورمثال، از خصوصیت‌های مشهود در این آثار، میزان استفاده از نقوش تزئینی و پراکندگی آن‌ها در سطح اثر است که همان‌طور که ذکر شد به گفته‌ی پروفیسور پوپ از شیوه‌های به‌کارگیری نقوش

تصویر ۷- پرندۀ مسی با تزئینات گیاهی با پیچ و نقوش نواری - ۱۲۵۰ میلادی تاب‌های مشابه نقوش اسلیمی - قرن ۱۳ میلادی (وبسایت موزه‌ی متروپولیتن)

نیز می‌توان تأثیرپذیری فلزکاری سلجوقی را مشاهده نمود. چنین تأثیری را می‌توان در نحوه‌ی به‌کارگیری نقش‌مایه‌های تزئینی به‌صورت طوماری یا نواری در اطراف ظروف مشاهده نمود که تکرار آن در ظروف فلزی سده‌های میانه دیده می‌شود. (تصویر ۹)

از دیگر مواردی که در فلزکاری غرب سده‌های میانه تحت تأثیر هنر فلزکاری سلجوقی قرار گرفته است، نوع آثار تولیدی است. چنانچه آثار فلزکاری پیش از دوره‌ی موردبحث را از نظر بگذرانیم، بیشتر به آثار تزئینی، ظروف مختلف به‌ویژه بشقاب‌ها و صلیب‌ها برمی‌خوریم.

تزئینی در ایران بوده و از ویژگی‌های فلزکاری سلجوقی است که پیشتر برشمرده شد. باوجوداین شباهت، این ویژگی را نمی‌توان صرفاً تأثیر فلزکاری اسلامی دانست؛ چراکه چنانچه به آثار فلزکاری دوره‌های پیشتر غرب بنگریم، تزئینات پراکنده و پرکار در آن‌ها نیز مشاهده می‌کنیم. از دیگر عناصر مشترک مشابه، تقارن است. تقارن هم در ترکیب‌بندی تزئینات آثار فلزکاری سلجوقی و هم در آثار سده‌های میانه رعایت شده است. بااین حال و علیرغم اهمیت تقارن و تعادل به‌عنوان یک اصل در هنر اسلامی، تقارن موجود در آثار سده‌های میانه را

تصویر ۹- ترکیب‌بندی نواری نقوش- به اسلیمی و نقوش شبه کوفی- حدود ۱۲۵۰ میلادی ۱۴۵۰ تا ۱۵۰۰ میلادی (وبسایت موزه ویکتوریا آلبرت)

تصویر ۸- پلاک میناکاری شده با نقوش گیاهی شبیه (وبسایت موزه ویکتوریا آلبرت)

سعی در مطالعه تأثیرات و بازتاب آن‌ها در نمونه‌های مشابه غربی شده است. بر اساس نتایج حاصل، به دنبال گسترش روابط دنیای اسلام و غرب در سده‌های میانه در قالب روابط تجاری و نیز در حاشیه‌ی جنگ‌های صلیبی، هنر فلزکاری غرب از هنر پیشرفته فلزکاری دوره‌ی سلجوقی

نمی‌توان نتیجه‌ی تأثیرات آثار سلجوقی دانست؛ چراکه در نمونه‌های غربی قدیمی‌تر نیز، این عنصر قابل مشاهده است. علاوه بر این، پرداختن به صلیب از دوره‌های پیشتر به‌عنوان فرم مهمی در هنر فلزکاری غرب، گواه دیگری از این امر است.

نقوش مایه‌ها و طرح و	مصرف‌کنندگان	جنس	فنون تزئین	ترکیب‌بندی نقوش
اسلیمی جانوری خطی	اقشار مختلف	فلزات گوناگون مانند مفرغ و برنج و مس و گاه فلزات گران‌بها	مرصع‌کاری مشبک قلم‌زنی	پراکنده طوماری
شبه اسلیمی جانوری شبه کوفی انسانی	اغلب ثروتمندان	اغلب فلزات گران‌بها	مرصع‌کاری	پراکنده طوماری
				پراکنده
شبه اسلیمی جانوری شبه کوفی				طوماری

نتیجه

تأثیراتی پذیرفته است. به عبارتی گاه اشیاء فلزی درائتای انتقالات تجاری، به قلمروی غرب راه‌یافته و مورد تقلید قرار گرفته‌اند و گاه جنگجویان صلیبی با ورود به قلمروی غرب تأثیرات هنر خود را نیز به همراه آورده‌اند. اهم این

مقاله حاضر، دربی مطالعه‌ی جنبه‌های تأثیرگذار آثار فلزکاری دوره‌ی سلجوقی در سده‌ی پنجم هجری قمری / یازدهم میلادی بر همین دست آثار در غرب بوده است. بدین منظور پس از پرداختن به ویژگی‌های غالب این آثار،

تأثیرات عبارت‌اند از: الهام از فرم‌های جانوری بسیار رایج در فلزکاری دوره سلجوقی، تأثیرپذیری از نقوش گیاهی معمول فلزکاری سلجوقی به‌ویژه اسلیمی‌ها، نقوش ملهم از تزئینات خطی رایج در دوره سلجوقی و تأثیرپذیری در نحوه آرایش و چیدمان نقوش به‌صورت نواری یا طوماری. بدین ترتیب بیشترین تأثیرپذیری فلزکاری غرب سده‌های میانه از فلزکاری سلجوقی در زمینه شکل و نقش بوده است. نتیجه‌ی دیگر حاصل از این پژوهش مؤثر بودن مسئله‌ی مرور زمان در بروز تأثیرپذیری هنر فلزکاری غرب از دنیای اسلام است. به بیانی دقیق‌تر، تأثیرپذیری‌های صورت گرفته از هنر فلزکاری سلجوقی در قرن پنجم هجری قمری/ یازدهم میلادی، به‌طور متوسط یک الی دو قرن بعد در فلزکاری غرب بازتاب یافته است. تکرار نقوش حاصل از این تأثیرات در آثار سال‌های بعد، همچنین نشان از مقطعی نبودن آن و ممزوج شدنش با هنر غرب دارد.

پی‌نوشت

۱. نبرد ملازگرد در ۱۰۷۱ میلادی بین ترکان سلجوقی و بیزانسیان رخ داد و منجر به شکست بیزانس و فتح بخش بزرگی از آسیای صغیر به دست مسلمانان شد.

منابع

- آزاد، تکتّم (۱۳۸۹). نقش تمدن اسلامی در رنسانس عقلی اروپا، مشهد، سپیده باوران.
- اتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۷۶). هنر ایران در دوره سلجوقی، ترجمه‌ی یعقوب آژند، کیهان فرهنگی، ۱۳۹، ۵۶-۵۰.
- اتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۷۸). هنر و معماری اسلامی (۱)، یعقوب آژند، تهران، سمت.
- بازورث، کلیفور دادموند (۱۳۸۰). سلجوقیان، ترجمه‌ی یعقوب آژند، تهران، مولی.
- دیمانند، س. م (۱۳۶۵). راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه‌ی عبدالله فریار، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- رضایی، عبدالرئوف (۱۳۸۶). نقش جنگ‌های صلیبی در انتقال تمدن اسلامی به غرب، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی.
- شیور کراندل، آن (۱۳۸۵). تاریخ هنر سده‌های میانه، ترجمه‌ی حسن افشار، تهران، نشر مرکز.
- عسکری چاوردی، جواد (۱۳۸۹). هنر، فرهنگ و تمدن عصر سلجوقی، کتاب ماه هنر، ۱۴۶، ۱۲۱-۱۱۲.
- گاردنر، هلن (۱۳۸۴). هنر در گذر زمان، ترجمه‌ی محمدتقی فرامرزی، تهران، آگاه.

- Baer, Eva, (1985), Metalwork in Medieval Islamic Art, Speculum, 60, 941-944
- Ferber, Stanley, (1975), Islam and the medieval west, State University of New York at Binghamton
- Kuiper, Kathleen, (2010), Islamic art, literature, and culture, Britannica educational publishing, New York
- Mack, Rosamond E. (2002), Bazaar to Piazza: Islamic trade and Italian art 1300-1600, University of California press
- Watts, William Walter, (2014), Europe from the middle ages/ <http://www.britannica.com/EB-checked/topic/377708/metalwork/73996/Europe-from-the-Middle-Ages>

منابع تصاویر

- صفحه اینترنتی موزه‌ی متروپولیتن نیویورک (www.metmuseum.com).
- صفحه اینترنتی موزه‌ی ویکتوریا آلبرت لندن (www.vam.ac.uk).
- وارد، ریچل (۱۳۸۴). فلزکاری اسلامی، ترجمه‌ی مهنانشایسته‌فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی.

The Study of Impacts of Fifth Hijri Century Metalwork on West Metalwork in Medieval Era

A. Dadvar¹
N. Zojaji²

Received: 2014.11.07
Accepted: 2015.11.02

Abstract

In the history of Islamic reign, Fifth Hijri century is contemporaneous with reign of the Seljuq dynasty that was supportive of arts and culture. On the other hand the time period of this dynasty is simultaneous with eleventh century A.D which is a part of medieval era in West. Unlike to the unprecedented developments in Islamic arts of Seljuqs era, in medieval era Western art did not enjoy a considerable level of progression due to the unstable and chaotic situation of that time. Nevertheless, this period had a considerably advantageous characteristic which is, indeed, the interrelations of East and West as a result of different factors such as the first Crusade. These relations led to some cultural and artistic exchanges and consequently some interactions of which the reflections could be seen in the artworks handed to us from that time. The present research studies the metalwork of Seljuqs and their western medieval peers, emphasizing on the impacts of former one on the latter. In order to do so, the written historical documents have been used as well as pictorial sources. The data has been worked on through theoretical- analytical method along with inference.

Key words: Metalwork, Seljuq Period, Medieval Era, Islam, West

1. Professor, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran; ghadadvar@yahoo.com

2. PHD student of Art Research, Alzahra University, Tehran; zojaji_negar@yahoo.com